

Оригиналан научни рад
Примљен: 10. маја 2018.
Прихваћен: 23. новембра 2018.

УДК 94(497.11)"186"
327(497.11:44)"186"
341.7(497.11)"186"
COBISS.SR-ID 275284492

Др Урош Татић, научни сарадник

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

БЕОГРАД

e-mail: urostatic@yahoo.com

ФРАНЦУСКА И ТЕШКОЋЕ ОКО ИЗВРШЕЊА ПРОТОКОЛА КОНФЕРЕНЦИЈЕ У КАНЛИЦИ¹

АПСТРАКТ: За четири месеца од потписивања Протокола Конференције у Канлици требало је, по његовим одредбама, из Србије иселити муслиманско становништво настављено ван тврђава, утврдити накнаду за напуштене некретнине и одредити величину и облик новог градског рејона у Београду, као и мере у вези са наоружањем тврђаве, којима ће вароши бити враћено спокојство и обновљено поверење њених житеља. Влада у Паризу инсистирала је на тачном спровођењу одредби Протокола. У првој половини 1863. године, за време рада Међународне војне комисије у Београду задужене да одреди опсег Београдске тврђаве, француски представник Жозеф Дандло успео је да за своја решења придобије остале комесаре, нашавши притом компромис између потреба одбране тврђаве и интереса српског становништва. По питању исељења Турака из Кнежевине и утврђивања накнаде штете од бомбардовања српске престонице француска влада и њени представници показали су слабо интересовање.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Протокол Конференције у Канлици, Жозеф д'Андло, Француска, Србија

Прихватање Протокола Конференције у Канлици од 8. септембра 1862. године представљало је за кнеза Михаила само полазну

¹ Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918): Подстицаји и искушења европске модерне*. Евиденциони број 177031.

тачку у настојањима да добије тврђаве.² Доношењем Протокола отпочела је дипломатска борба која је окончана одласком турских посада из градова у Кнежевини. Михаило је у Прокламацији о Канличком протоколу написао да су њиме неспорно потврђена досад неостварена права Србије и остварене нове користи, али је додао да није добијено све што је очекивано. Кнез је у Прокламацији изразио своју радост, али је у писму великом везиру од 3. октобра изнео примедбе. Бомбардовање, које је узрок толиких несрећа, није осуђено ни посредно, ни непосредно. Иако је доказано да Срби нису напали Београдску тврђаву, већ да је из ње бомбардована варош без одбране, донете су мере којима ће на уштрб вароши бити ојачана безбедност тврђаве. Што се тиче моралних гаранција против понављања напада, жалосно искуство из недавних догађаја је у довољној мери показало да ванредне мере Порте могу бити осујећене, да дела за која не постоји оправдање могу бити извршена, а да њихови виновници не буду кажњени. На основу кнежевих речи Турцима је свакако било јасно да одлукама Конференције у Канлици питање вароши Београда и градских утврђења није било коначно решено.³ Питање о турским тврђавама Србија је стално покретала да би се заштитила од оптужби Турске и гарантних сила Аустрије и Велике Британије због вршења војних припрема.

Према Протоколу, требало је да три комисије спроведу закључке Конференције у Канлици. Прва је састављена од страних војних стручњака, са задатком да одреди опсег Београдске тврђаве, док су друге две биле српско-турске цивилне комисије, а стављено им је у дужност да утврде накнаду штете од бомбардовања и спроведу одлуку о исељењу Турака из Србије. Питање бројне снаге српске на-

² Сви датуми у тексту, осим ако то није посебно назначено, дати су по новом календару.

³ Богдан Поповић, *Дипломатска историја Србије* (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 319, 322. Случајева одласка Турака са Калемегдана било је и раније, али је до масовног, организованог одласка дошло када је београдском мухафизу Решид-паши упућен ферман са одлукама Конференције у Канлици. У Београд је 26. септембра 1862. приспео парни реморкер са два шлепа којим су Турци, након што су претходно у Земуну продали преостале краве и магарце, 30. септембра превезени у Лом-паланку, одакле је требало да пешице оду до Ниша и околних насеља. Реморкер се поново вратио и 7. октобра одвезао у Видин још 550 ерлија; два шлепа су отишла 15. октобра, један са 600 људи поново у Лом-Паланку, а други са 300 у Брчко. Последњи је отпутовао 22. октобра у Видин. Четрдесетак писмених ерлија је, отпративши породице, остало да помогне турској управи и комисијама које је требало да спроведу остале одредбе Протокола. Из Београда се највише Турака иселило у Ниш и настанило око цркве Светог Николе под Горицом. (Života Đorđević, *Čukur-česma. Studija o odlasku Turaka iz Srbije* (Beograd: Nolit 1983), 273).

родне војске такође је требало да буде решено српско-турским преговорима.⁴

Међународна војна комисија састала се у Београду, у сали хотела Српска круна, 5. фебруара 1863. године.⁵ Њу су чинили официри гарантних сила и војни представник Турске. Британију је представљао мајор Гордон, Русију ађутант великог кнеза Константина Тидебел, Француску гроф д'Андло (Joseph-Hardouin-Gaston d'Andlau), Аустрију генералштабни мајор Хофингер, Италију Шарбоно, Пруску Струберг и Турску пуковник Мехмед Али-бег, иначе потурчени Прус. Међу члановима Комисије била је присутна иста подвојеност у мишљењу која је постојала и на Конференцији у Канлици. Аустријски и британски представник су подржавали турске, а француски, руски, италијански и пруски српске захтеве.⁶ Премеравање терена практично су вршили турски инжењери и српски официри.

Француска је за свог комесара изабрала бившег царевог ађутанта и команданта ескадрона грофа Жозефа Ардуена Гастона д'Андлоа. Овај високи официр је од 1860. до 1864. године боравио у мисији у Бечу као војни аташе, одакле је слао извештаје министру војном, маршалу грофу Жаку Лују Рандону (Jacques Louis César Alexandre, comte Randon). По наређењу министра војног Д'Андло је саставио нарочиту студију о новим маневрима аустријске коњице 1863–1864. године. Након доласка у Београд овај француски официр је именован за секретара Међународне војне комисије.⁷

Док је још боравио у Бечу Д'Андло је од министра спољних послова Едуара Друена де Лииса (Edouard Drouyn de Lhuys) и мини-

⁴ Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, I–III (Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1887–1901); II, 249–250; Љиљана Алексић, *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858–1868)*. (Београд: Научно дело, 1957), 87; Гргур Јакшић, Војислав Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез* (Београд: Историјски институт, 1963), 181–182.

⁵ Archives du Ministère des Affaires Etrangères – Paris (AMAE), Turquie-Belgrade 14, No 2, д'Андло Друен де Лиису, Београд, 6. фебруара 1863.

⁶ Руски представник пуковник Тидебел добио је наређење из Петрограда да помно прати рад турског, аустријског и енглеског комесара и да се преко руског конзула у Београду упозна са захтевима српске владе у погледу рејона тврђава, којих треба да се придржава. Пуковник је имао и тајни задатак да утврди тачну бројност турског гарнизона и оружја у тврђавама у Београду, Смедереву, Кладову и Шапцу и прибави информације о стању у српској војсци и војним потребама земље. Исти задатак као и руски комесар добио је и британски мајор Р. Е. Гордон, који је 19. јуна 1863. године свом Министарству послао врло детаљан војни извештај о Србији (Данко Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*. (Београд: Службени гласник, 2015), 98).

⁷ Château de Vincennes, Service historique de la Défense, 8 Y^d 4109 (д'Андлоов досије), Corps d'Etat-major, Extrait du registre du personnel (Feuille mobile).

стра војног Рандона добио детаљна упутства у вези са задатком који му је поверен. Царском комесару је нарочито скренута пажња на чланове Протокола 2, 4, и 5, а дати су му на увид и изводи из преписке амбасадора Мутјеа за време Конференције у Канлици, који су због поверљивог садржаја били намењени искључиво њему.⁸ Намера француске владе је била у сагласности са ставом којег се држала током читавог трајања преговора. Приликом спровођења одредби Протокола у вези с величином рејона Београдске тврђаве требало је водити рачуна не само о војним и техничким потребама, већ и поступати са свим могућим обзирима према оправданој осетљивости српског становништва. Ова примедба се нарочито односила на питање проширења еспланаде према српском делу вароши. Наиме, чланом 2. Протокола комисији је забрањено не само да предлаже рушење било ког верског објекта или дела трговачке четврти већ и да захтева рушење иједне српске куће без пристанка кнеза Михаила. То је, поред осталог, било садржано и у Мутјеовој преписци. Друен де Лиис је препоручио Д'Андлоу да не уважи ниједан предлог у супротности с овим ставом и замолио комесара да га обавести о свим инцидентима који би га могли занимати, или би захтевали нова упутства. Министар је у прилогу доставио комесару план Београдске тврђаве, који је израдио француски официр, српски министар војни Иполит Монден (Hippolyte Mondain). У концепт упутства Д'Андлоу била је додата реченица да комесар треба да се држи ових ставова без обзира на мишљење својих колега, али је из коначног текста она избачена.⁹

⁸ Одлучна у намери да у потпуности сачува своја права на одржање Београдске тврђаве на начин на који је то утврђено уговорима, Висока Порта је опумоћена, не желећи ни у чему да погорша положај Срба, да у најмању руку пронађе начине за разоружање тог утврђења до степена потребног за одбрану и сматра неопходним да преуреди његов садашњи рејон, проширујући га на појединим тачкама тако да то проширење не изазове узнемиреност у граду... (чл. 2). Висока Порта, одлучна да очува своја права, никада их не прекорачујући, изјављује да нема ни најмањег утемељења бојазан да Београдска тврђава, намењена за одбрану земље, може бити сматрана као средство за повреду повластица које је султан признао Србима и које су зајамчене уговорима... (чл. 4). Нови рејон тврђаве ће одредити Међународна војна комисија, састављена од по једног официра одређеног од стране сваке од гарантних сила, и једног официра којег ће одредити турска влада. Та Комисија ће покупити сва тамошња обавештења која ће моћи да јој помогну да реши то питање; иста ће предати извештај Високој Порти која ће добронамерно прихватити све примедбе које српска влада буде сматрала потребним да јој поднесе по том питању... (чл. 5) (Г. Јакшић, В. Вучковић, *н. д.*, *Protocole sur l'affaire de Serbie, signé à Constantinople le 8 septembre 1862*, 480–482).

⁹ АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 14, Друен де Лиис грофу д'Андлоу, команданту ескадрона Главног штаба, војном аташеу амбасаде у Бечу, Париз, 22. децембра 1862.

Комисија је у свом раду расправљала о проширењу еспланаде, о рушењу појединих српских кућа и истурених градских утврђења (полумесеца) и разоружању дела тврђаве према вароши.¹⁰ Већ на првом састанку Д'Андло је заузео чврст став. Он је затражио од осталих представника гарантних сила да проникну у идеје на основу којих је сачињен Протокол и да се од њих не удаљавају без преке потребе.¹¹ У том погледу Д'Андло је само поновио оно што је француски амбасадор у Цариграду недавно рекао представницима Велике Британије и Аустрије, Хенрију Булверу и Антону Прокеш-Остену. Наиме, Мутје се одмах успротивио њиховом предлогу да обим еспланаде одреде комесари по свом нахођењу, према војним правилима, изјавивши да ће се комесар царске владе придржавати само онога што произлази из смисла и духа Протокола.¹²

Приликом одређивања границе између српског и турског дела вароши Портин комесар је затражио да буде срушен највећи део српске четврти до Саборне цркве, изузимајући само улицу у којој су биле куће српских трговаца. Д'Андло се најодлучније супротставио овом предлогу, рекавши да не може да расправља о новој граници и да, сходно упутствима, одбацује сваки план којим је предвиђено рушење трговачких улица или кућа у српској четврти без кнежевог одобрења. Он је сматрао да ће због става званичног Париза по овом последњем питању бити великих тешкоћа у преговорима између чланова комисије. Француски официр је сазнао да су представници Велике Британије и Аустрије већ обавестили владе о његовом становишту, али је рачунао на подршку руског, пруског и италијанског комесара. На Д'Андлоов предлог донета је одлука да граница између турске и српске четврти буде одређена према националности становника тог краја, а не власника имања.¹³

¹⁰ Љ. Алексић, *н. д.*, 87.

¹¹ АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 14, No 2, д'Андло Друен де Лиису, Београд, 6. фебруара 1863.

¹² Јован Ристић, „После бомбардовања Београда”, *Отаџбина. Књижевност, наука, друштвени живот*. Власник и уредник Владан Ђорђевић. Друга година, књига шеста, свеска 21, 22, 23 и 24, 1881, 1–38; 161–180; 321–342; 481–500; 323.

¹³ АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 14, No 2, д'Андло Друен де Лиису, Београд, 6. фебруара 1863. Значи да су српским или турским кварталом обухваћене све улице где већину чини српско, односно турско становништво. У улици у којој већину чини становништво друге националности, почиње граница другог кварта. Ова одлука била је у корист Срба. Београд је представљао градско насеље оријенталног типа, са улицама тесним, кратким, хаотично изукрштаним, без јасних граница између завршетка једне и почетка друге улице. Према подацима о броју кућа и становника, као и о административној подели турског и хришћанског дела вароши из времена док су Турци били у Београду стални становници, варош је имала 730 муслиманских, три циганска и 536 немуслиманских домова. Било је 517 муслиманских и

Већ на почетку боравка у Београд, француски представник је закључио да ће спровођење одредби Протокола допринети увећању нетрпељивости између Срба и Турака и да решења Комисије, ма каква била, неће задовољити ниједну од страна. С војне тачке гледишта, одлука Конференције у Канлици да у тврђавама на Дунаву остану турске посаде ће само довести до нових сукоба, на чије избегање у највећој мери може утицати расположење српског народа. Због тога је мир у овим крајевима, што је био главни циљ гарантних сила, стално угрожен. Конференција је нарочито погрешила ако је сматрала да ће овим путем сачувати Турској важне стратешке положаје. Тврђаве у Шапцу и Смедереву нису биле у стању да издрже ни најмањи напад: изоловани гарнизони унапред би били жртвовани, а њихови припадници осуђени на сигурну смрт приликом првих налета устаника.¹⁴ С друге стране, због његовог топографског положаја, напад на утврђења Адакале представљао би компликованију операцију.¹⁵

519 немуслиманских дућана. Значи, Београд је у то време имао 2.328 зграда, кућа, од којих 1.486 „несрпских“ и 842 српске. Број муслиманских кућа после 1862. нагло је опао као последица бомбардовања и исељавања Турака. Много више од турских кућа у бомбардовању су настрадале српске куће. Поред муслимана, Срба и Јевреја, 1863. године у Београду је живео и незнатан број становника немачког и грчког порекла (Владимир Николић, „Турска добра и становништво у Београду у време бомбардовања 1862. године“, *Годишњак града Београда*, књ. IX–X (1962–1963), 1963, 269–288).

¹⁴ Године 1859. у Смедереву је први пут боравио аустријски путописац Феликс Каниц и оставио о граду драгоцене податке. Он је први уочио да је Турцима дошао крај и да због тога нису ништа предузимали да тврђава буде оспособљена за отпор и евентуални напад са околних брда. Утврђење са главном капијом окруженом ка варошом било је наоружано са шест енглеских топова, који су извиривали из оштећених кула и много су се разликовали од осталих. Каниц је стекао утисак да су Турци чували тврђаву до последњих дана, иако она више није била утврђење (Леонтије Павловић, *Смедеревска тврђава 1815–1867. Односи Срба и Турака* (Смедерево: Народни музеј, 1967), 44; Млађан Цуњак, *Смедеревска тврђава. Новија истраживања* (Смедерево: Књижевни клуб Смедерево: Центар за коришћење Смедеревске тврђаве, 1998), 45). У Смедереву је у време потписивања Протокола Конференције у Канлици било око 500 ерлија у 150 кућа и сви су дотле живели у тврђави. Они су аустријским паробродом отпутовали у Видин тек 17. новембра, али је и ту остало 15 „аглара“ да се Али-бегу и његовим људима нађу при руци. Француски вице-конзул Огист Дозон (Auguste Dozon) је приметио да су се Турци из Смедерева са Србима растали пријатељски, проводећи уз чибук последње сате по њиховим дућанима (Ž. Đorđević, *н. д.*, 273).

¹⁵ Ада Кале је некадашње острво и насеље на Дунаву у Текијско-оршавској долини, између горње клисуре Казана и низводне Сипске клисуре, код ушћа реке Черне на граници према Румунији. На картама је позната и као „Neu Orsova“. Окружни начелник Кључки Илија Пчелар записао је 1857. године да град има 135 кућа, 485 Турака и 30 хришћана. У овом граду је постојао гарнизон од 500 војника којим је заповедао миралај (пуковник). Турци су у граду имали џамију и кадију. Граду је

Што се тиче Београдске тврђаве, Д'Андло је сматрао да она не би била у стању да издржи ни обичан напад ранијим артиљеријским средствима, а њена одбрана би постала потпуно немогућа у случају ширења операција од десне обале Дунава ка острвима на ушћу Саве. Сви комесари, осим турског, делили су мишљење да су у погледу одбране тврђаве занемарена најосновнија фортификацијска правила и да због тога на одређивање рејона не могу утицати искључиво војне потребе.¹⁶ У току рада Комисије Д'Андло је био стално наклоњен Србији и српским интересима, покушавајући у исто време да измири супротстављена гледишта. Он није био за проширење рејона на рачун српског дела вароши, већ за уређење постојеће еспланаде. Разуме се да је овакво решење изискивало одређене уступке Правитељства и рушење појединих трошних кућа. У намери да отпор кнеза буде што мањи, Д'Андло је предложио Комисији начин којим ће бити поштеђено самољубље народа. Између еспланаде и несрушених кућа биће направљен пут који ће служити становницима, представљаће територију Србије, у чијој ће надлежности бити и његово одржавање. На тај начин граница турске четврти пролазиће страном пута изван вароши. Пошто ће Комисија и Правитељство усвојити овакво решење, Порта ће бити приморана да прихвати величину новог рејона. Земљиште на коме су биле срушене куће скоро у потпуности припашће Кнежевини, која ће тако изгубити тек мало више од стотину квадратних метара у српском и кварту с мешовитим становништвом, док ће еспланада, у складу с жељама Порте, бити у исто време проширена и уређена.

Д'Андло је био склон да верује да ће овај предлог усвојити сви комесари, али је предвиђао да ће посланици Русије и Пруске оцени-ти да је сувише повољан по Турску. Они нису желели да дају Порти никакав уступак и захтевали су разоружање јужног дела тврђаве, који је био најближи вароши. Намера француског комесара је била да их наведе на попуштање да би решење што пре било нађено, ако не задовољавајуће а оно прихватљиво за све. Он је сматрао да ће на крају ипак бити побеђен отпор Порте и да ће, ако Правитељство по-

припадала и висока стражарска кула Кастел (Fort Elisabeth), тврђава на српској обали, коју су насупрот њему изградили Аустријанци. „Град се Кастел сваки дан по заоду сунца затвара и путницима велике неугодности, а трговцима знатне препоне причињава, јер се туда ноћу ни сувим ни водом проћи не може. У граду Кастелу и у најновије време многи су српски житељи своју погибел и гроб у Дунаву нашли” (Ранко Јаковљевић, „Ада Кале”, Сајт Пројекат Растко. Библиотека српске културе. www.rastko.rs (приступљено 24. IV 2018)).

¹⁶ AMAE, Turquie-Belgrade 14, No 3, д'Андло Друен де Лиису, Београд, 14. фебруара 1863.

каже имало помирљивости, нови рејон бити одређен према општим упутствима, измењеним само по питањима од мањег значаја. Ипак, Д'Андло се прибојавао да овакво решење само по себи неће донети задовољење српском народу.

Својом разборитошћу и аргументацијом Д'Андло је успео да за своја решења придобије остале комесаре, док је на турског представника био приморан да врши непрекидан притисак. Он је оптуживао Портиног пуномоћника за инертност којом се супротстављао свим предлозима, што је успоравало читав рад Комисије. С обзиром на то да је самим Турцима стављено у задатак да сруше свој квартал, Д'Андло је сматрао неопходним да буде одређен рок у ком ће рушевине бити раскрчене, а земљиште поравнато. У супротном, ако то буде препуштено њима самима, постоји могућност да посао никада не буде урађен. Д'Андло је своју тврдњу поткрепио чињеницом да од периода бомбардовања, када су сматрали да су били у опасности, 2.500 припадника турског гарнизона нису предузели никакве оправке нити побољшања на Београдској тврђави. Они су тражили ширење рејона, док се постојећи налази у стању потпуног распада.¹⁷ Постигнути резултати били су највећим делом заслуга француског представника.¹⁸

Друен де Лиис је пружао пуну подршку Д'Андлоовим корацима. Министар је сматрао да ће усвајањем његовог предлога рејон Београдске тврђаве бити уређен на бољи начин него раније и да ће граница еспланаде коју је предложио бити свима најприхватљивија. Поред тога, Д'Андлоово решење је омогућавало очување јеврејског квартала, што за Француску није било без значаја.¹⁹ По питању систе-

¹⁷ Исто.

¹⁸ Љ. Алексић, *н. д.*, 88.

¹⁹ У бомбардовању Београда 1862. године и немирима који су уследили страдале су највише јеврејске куће и имања поред тврђаве, па се већи број Јевреја привремено иселио у Земун, тражећи помоћ од јеврејских заједница у Европи. У борбу за грађанску равноправност српски Јевреји су на тај начин укључили и међународну јавност. То је било нарочито приметно након оснивања „Опште јеврејске алијансе“ (Alliance Israélite Universelle) 1860. године у Паризу; са којом су Јевреји из Србије успоставили сталну везу. У Београду су основали засебан огранак и питање свог положаја у српској држави подигли на међународни ниво. После неколико тежих инцидената у унутрашњости Србије, када су у Шапцу убијена два Јеврејина, о грађанским правима српских Јевреја расправљало се на европској политичкој сцени, а 1867. године чак и у британском парламенту. Одатле је потекла иницијатива да се, преко конзула великих сила у Београду, код кнеза Михаила обезбеди укидање закона и прописа којим су Јевреји сматрани грађанима нижег реда. Кнез је обећао помоћ, али је његово убиство 1868. године зауставило све напоре и решење јеврејског питања одложило за двадесет година (Предраг Палаве-

ма наоружања и одбране тврђаве Друен де Лиис је одобрио комесару да предложи измене које су имале за циљ да умире оправдану осетљивост Срба. С обзиром на то да је споразум страних представника по овом питању био изванредан, за Порту би било неопростиво да не прихвати оно што Аустријанци сматрају довољним за безбедност тврђаве. Због изражене бојазни и на једној и на другој страни, најприхватљивије би било да Срби сруше своје, а Турци њихове куће, те да за то буде тачно одређен рок. Министар је рекао да ће затражити од Мутјеа упутства у вези са питањима од мањег значаја и замолио Д'Андлоа да се у погледу њиховог решавања консултује с француским амбасадором у Цариграду. Очигледно је да је влади у Тиљеријама било важно да одлуке Конференције у Канлици, у чијем је доношењу она имала водећу улогу, буду до краја спроведене у дело. Није се овде толико радило о Србији, колико о угледу француске дипломатије и њеној жељи да се у једном периоду релативног мира у Европи још једном покаже као главни заштитник малих народа.

Предлози официра били су релативно усаглашени и доста разложни. Комисија се на Дорћолу држала линије Али-пашина џамија – Шеик-Хасанова текија, која је предложена у Канлици, поштедела је Јеврејску махалу и одбацила могућност да на тој страни буду срушене српске куће. Већи проблеми и спорови јавили су се у вези с границама еспланаде на западу. Комесари су били мишљења да српском становништву треба оставити право коришћења појила близу градске Сава-капије и испод једне батерије, са чим се слагао и Мехмед Али-бег, али с резервом да оно ипак остане део рејона и турска сопственост. Још већи спор је избио око петнаестак трошних српских кућа смештених врло близу градских бедема. Мајор Хофингер, гроф Д'Андло, мајор Гордон и турски пуковник тражили су њихово рушење ради безбедности тврђаве, док су пруски, руски и италијански комесар сматрали да их треба сачувати јер не представљају никакву опасност за град. Премда је Д'Андло овде подржао турски став, зграде су касније биле срушене уз задовољавајућу накнаду власницима. Разоружању дела бедема према вароши највише се опирао аустријски представник, а пошто таква мера не би имала практичног значаја, турски топови су остали где су и били.²⁰

На послетку, неслагања међу комесарима било је само око неколико мањих објеката.²¹ Нашавши компромис између потреба од-

стра, *Јеврејски писци у српској књижевности* (Београд: Институт за књижевност и уметност, 1998), 36–37).

²⁰ Ж. Ђорђевић, *н. д.*, 278.

²¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *н. д.*, 182.

бране тврђаве и интереса српског становништва, Комисија је 9. априла поднела извештај Порти о границама новог рејона (*Rapport à la Sublime Porte de la Commission militaire mixte sur le tracé du nouveau périmètre de l'esplanade de la forteresse de Belgrade*).²² Она је 15. априла дала и мишљење о изменама на јужном истуреном делу тврђаве (*Avis de la Commission militaire sur les modifications à apporter au front méridional de la forteresse de Belgrade*).²³ У намери да избегне расправу представника сила у Цариграду о овом последњем извештају Комисије, јер је постојала могућност да они прихвате рушење „полумесеца“, Porta је изразила спремност да спроведе у дело закључке у вези с рејоном тврђаве.²⁴ Не чекајући да Правитељство стави примедбе на извештај Комисије, Фуад-паша је саопштио кнезу да турска влада усваја предложену границу и позвао га да сарађује с турским представником на извршењу плана. Гарашанин није крио од француског конзула Франсоа Ботмилија (*Adolphe François, vicomte de Botmiliau*) запрепашћење због оваквог поступка великог везира. Председник владе је сматрао да Porta није имала право да изда наређење свом представнику пре споразума са Правитељством, коме извештај Комисије још увек није био саопштен. Он у овом није видео само непристојност и лоше поступање према Србији већ и отворено кршење чланова 2. и 5. Протокола Конференције у Канлици. Гарашанин је изјавио да ће, ако то буде било потребно, тражити од гарантних сила да позову Порту на поштовање ових одредби. Ипак, он је у поверењу рекао Ботмилију да ће Правитељство прихватити решење Комисије по питању рејона, а да ће се са турском владом договорити о неким мање важним питањима.²⁵

Друен де Лиис и Мутје такође су били изненађени оваквим поступком Порте. Обојица су сматрали да је Правитељство требало да буде званично обавештено о закључцима Комисије, тим пре што је Михаило, сходно одредбама Протокола, био позван да о томе дâ своје мишљење.²⁶ Вероватно је турска влада за корак имала подршку британског амбасадора Булвера, јер је он инсистирао да извештај не буде саопштен Правитељству. Мутје је сматрао да је Булвер тиме остао доследан свом ранијем ставу да српска влада у сваком

²² AMAE, Turquie-Belgrade 15, прилог уз извештај No 8, д'Андло Друен де Лиису, Београд, 15. априла 1863.

²³ Исто, прилог уз извештај No 9, д'Андло Друен де Лиису, Београд, 16. априла 1863.

²⁴ Ј. Ристић, „После бомбардовања Београда“, 330.

²⁵ AMAE, Turquie-Belgrade 15, No 29, Ботмилио Друен де Лиису, Београд, 8. јула 1863.

²⁶ Исто, Turquie 359, No 23, Друен де Лиис Мутјеу, Париз, 27. марта 1863.

погледу треба да буде потчињена Порти.²⁷ Ипак, француски амбасадор се уздржао од примедби, а саветовао је и Правитељству да не ствара нове тешкоће у односима с Турском. На ову Мутјеову одлуку свакако је утицало и захлађење у француско-руским односима због устанка у Пољској.²⁸

Правитељство је касније предложило Порти мање исправке региона, што се односило на земљиште у близини савског пристаништа и на јужни истурени део тврђаве.²⁹ Сужавањем еспланаде према Сави било би омогућено увећање простора за уређење пристаништа, од чега је умногоме зависио развитак Београда као трговачког центра. Поред тога што је било од моралног значаја, питање рушења „полумесеца“ било је важно и ради стицања веће сигурности код становништва, од кога је зависио развитак трговине.³⁰ За напуштање и рушење „полумесеца“ залагали су се руски, француски и пруски комесар, тврдећи да више штети него што користи одбрани, док су Хофингер, Гордон и Али-бег били мишљења да је то објекат од велике војне важности. Иначе, ово питање нашло се у центру расправе представника Међународне војне комисије.³¹ С обзиром на то да би предлог Србије свакако наишао на отпор код Порте, Гарашанин је сматрао да би било сврсисходније да ово питање пред конференцију гарантних сила изнесе Француска. Међутим, Мутје је дао савет Ристићу да Правитељство само упути формалан захтев турској влади, а да ће га он подржати. Амбасадор је сматрао да његово заузимање за Србе у овом тренутку не би било упутно и да би то изазвало подозрење Порте.³² Сазнавши да ће Ристић започети преговоре с турском владом по питању рушења „полумесеца“, Мутје је у разговору с Али-пашом почетком августа поново затражио од

²⁷ Исто, No 56, Мутје Друен де Лиису, Пера, 19. марта 1863.

²⁸ Ј. Ристић, „После бомбардовања Београда“, 329–330. Пољски устанак избио је 22. фебруара 1863. као одговор на наредбу руских власти о регрутовању пољских војних обвезника и њихово слање на Кавказ и у Сибир. Устанак се раширио на све области које је окупирала Русија и трајао је нешто више од годину дана. Био је крајње погубан и за Русе и за пољске устанике и дао је повода, приликом угушења побуне, немилосрдној репресији руских власти: 20.000 убијених, 38.000 протераних у Сибир и 3.500 конфискованих имања. У овом сукобу влада Другог царства стала је на страну Пољака. Услед тога дошло је до прекида француско-руског споразума, закљученог 1857. године између Наполеона III и Александра II у Штутгарту. Пољски устанак био је веома важан тренутак у међународној политици и због приближавања Русије и Пруске, које ће имати велики значај за будуће догађаје.

²⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *н. д.*, 183.

³⁰ АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 15, прилог уз извештај No 31, Ботмилио Друен де Лиису, Београд, 5. августа 1863.

³¹ Ж. Ђорђевић, *н. д.*, 278–279.

³² Ј. Ристић, „После бомбардовања Београда“, 331.

турског министра спољних послова да га пажљиво преиспита, као што му је раније и обећао. Одговоривши му потврдно, Али-паша је признао амбасадору да се по бројним питањима није показао попустљивији из страха од јавног мњења у Цариграду, нарочито раздраженог због одредбе Протокола Конференције у Канлици о протеривању муслимана из Србије. Пошто њега осуђују као главног кривца за неуспехе турске дипломатије, министар је био принуђен да делује с пуно опрезности.³³

Крајем септембра турски амбасадор у Паризу обавестио је Друен де Лииса да су у потпуности одбачена сва четири Гарашанинова предлога у вези с рушењем „полумесеца“ због одбрамбених потреба тврђаве.³⁴ Почетком октобра Порта је из истог разлога одбила и Мутјеово компромисно решење да у замену за рушење јужних бедема Турској буде понуђено уклањање одређеног броја српских кућа.

Преговори Гарашанина и турског комесара Али-бега око утврђивања износа одштете исељеним Турцима за напуштена имања у Србији, започети почетком маја 1863. године, уопште нису напредовали. Први предлог турског комесара у вези с имањима у Ужицу био је веома разуман и председник владе се надао да ће на крају бити нађено решење.³⁵ Међутим, само што су започели, преговори су већ били прекинути. Гарашанин је сматрао да је за то постојао само један разлог. Приликом сваке, и најмање тешкоће, немајући довољна овлашћења, турски комесар је увек тражио упутства из Цариграда. С друге стране, Али-бег је отворено оптуживао Правитељство да намерно омета решавање овог питања.³⁶

³³ АМАЕ, Turquie 359, No 148, Мутје Друен де Лиису, Терапија, 6. августа 1863.

³⁴ Исто, No 81, Друен де Лиис Мутјеу, Париз, 25. септембра 1863.

³⁵ Иако су се београдски Турци почели исељавати још током лета 1862. године, плански и у целини најпре су одлазили Ужичани због пожара и борби у тој вароши. Гарашанин и Али-бег су 23. септембра 1862. потписали споразум о исељавању Турака из Ужица, а већ наредног дана тамо су кренули саветник Гаја Јеремић и турски комесар. У Ужицу су Турци дотле већ продали имања српској општини. Праћени српском народном војском, преселили су се у Босну. Свих 689 породица ужичких Турака отишло је у Сарајевски санџак. Француски конзул је саветовао да се они разместе по селима (Ž. Đorđević, *н. д.*, 271–274).

³⁶ Исто, Turquie-Belgrade 15, No 26, Ботмилио Друен де Лиису, Београд, 11. јуна 1863. Неповерљиви према својој, а још мање према српској држави, Турци су настојали да што више непокретности продају одмах. То су учинили готово свуда ван Београда: у Ужицу су имања продали српској општини, која их је даље продавала приватним лицима, а у Соколу, Шапцу, Смедереву и Кладову сами су непосредно продавали Србима. Највећих сукоба, како са Србима, тако и са Али-беговим емисарима, било је у Ужицу и Соколу. Сокољани су хтели да продају и српске општинске шуме и утрине бесправно заузете последњих деценија, што је изазвало

И турска и српска влада су одуговлачиле преговоре из прилично јасних разлога. Турска поткомисија је проценила вредност одштете напуштених имања на осамнаест милиона, а српска на три и по милиона гроша.³⁷ До овакве разлике дошло је зато што су српске власти рачунале са вредношћу која се могла остварити у тренутку процене, кад је, након исељења и због велике понуде, цена добара многоструко пала. Турци су, напротив, узимали цене по којима су своја имања продавали пре бомбардовања и то увећавали за 50 и више одсто, како су утврдиле београдске власти. Од 1.118 турских кућа, колико их је било у Шанцу, због проширења градске еспланаде требало је срушити 206, што је пало на терет турске касе, док је осталих 911 морала да плати Кнежевина. Поред тога што је на име накнаде требало да исплати суму која би представљала озбиљан ударац за његове финансије, Правитељство је након решавања овог питања требало да узме у разматрање питање о уређењу народне војске. Ограничење наоружавања није било у интересу Србије и она је то свакако желела да избегне. Са своје стране, Порти се такође није журило да се преговори убрзају. После решавања питања одштете, било је на реду исељавање Турака из Малог Зворника, што је за владу у Цариграду било много важније.³⁸

Мали Зворник је већ дуго био предмет спорења између Правитељства и Порте. Ово село на десној обали Дрине имало је за Турску пре свега стратешки значај због одбране Великог Зворника, који се налази тачно преко пута, на левој обали реке. Иако је према хати-

заплете. Иако је на предлог министра правде Рајка Лешјанина кнез Михаило благовремено донео решење да је приликом купопродаје ове врсте од Турака довољно ако поднесу потврде својих власти по којима је имовина изложена продаји њихова, промет некретнина у Београду је био веома отежан. Сви Турци су одавно отишли са Дорћола и сада им није било лако да силазе из града у пратњи српских жандара: Они нису ни хтели продавати зграде оштећене бомбардовањем или од Срба, надајући се да ће им накнаду, у вредности од пре бомбардовања, пружити њихове власти. Поједини Турци су давали пуномоћја српским трговцима и, нарочито, Јеврејима да се побрину о продаји њихове имовине и еспапа, што није дало нарочите резултате, па је тако већина београдских ерлија предала судбину свог иметка у државне руке, а Комисија за обештећење одсељених Турака добила веома незахвалан задатак (Ž. Đorđević, *n. d.*, 271–272, 276).

³⁷ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, II, 269.

³⁸ Као крајњу понуду на име одштете Правитељство је понудило 9.000.000 гроша, што је Порта прихватила 1865, под условом да буду изузета безначајна дуговања за нека имања у Ужицу и Соколу и не буду срушене џамије у Београду. Кад их је 1869. изложила јавној продаји, Влада се могла уверити да је са турским имањима на Дорћолу направила добар посао. Последње куће у турском власништву, укупно 36, Србија је преузела тек приликом предаје градова, кад су, изгледа, и последње ерлије, дотле повезане са животом гарнизона, напустиле Београд (Ž. Đorđević, *n. d.*, 276–277).

шерифима Дрина означена за границу Кнежевине и Босне, Турци су од 1834. године, због важности његовог положаја, одбијали да се иселе. Питање је поново постало актуелно тек 1859, по повратку кнеза Милоша у Србију. На путу између Лознице и Ужичког округа, Мали Зворник је због присуства Турака представљао сметњу за слободан трговачки промет у том крају. Крајем 1862. српско-турска комисија је зауставила рад код овог села јер је турски комесар, под изговором да за то нема упутства, одбио да приступи исељавању.³⁹ Као одговор, Правитељство је затражило његову предају и запретило употребом силе ако питање не буде решено у прописаном року од четири месеца. Поред Малог Зворника и Сакара, Правитељство је тражило спровођење одредби хатишерифа и у погледу Кастела. Преко пута турске тврђаве Адакале, која се налазила на једном острву у Дунаву, Турци су на српској обали држали капију Кастел и изнад ње на брежуљку кулу, где је увек била присутна стража. Кастел је доминирао воденим и сувоземним путем поред Дунава и због свог положаја био од важности за саобраћај Кнежевине. Пошто су Протоколом Конференције у Канлици Турци задржали само тврђаве у Београду, Шапцу, Смедереву и Фетисламу, Правитељство је с правом тражило да ово утврђење буде срушено. Међутим, Али-паша је 18. марта 1863. године отворено одбио српски захтев под изговором да је Кастел саставни део турске тврђаве Адакале.⁴⁰

Погоршање односа Француске и Русије због устанка у Пољској одлучујуће је утицало на даљи развој преговора Србије и Турске по питању Малог Зворника. Не могавши да и даље рачуна на подршку ових сила, Правитељство је морало да усвоји умереније држање према Порти.⁴¹ Почетком јуна 1863. године, у разговору с француским конзулом Ботмилиом, Гарашанин је изјавио да је неспорно право Србије на мали Зворник и Кастел, али да он, склон помирењу, из опрезности неће одмах покренути ова питања. Упркос томе, она ће врло брзо бити на дневном реду.⁴² Један неочекивани корак Порте подстакао је српску владу да упути захтев много раније него што је намеравала. Само неколико дана после разговора Гарашанина и Ботмилија, два турска комесара добила су налог из Цариграда да се споразумеју с Правитељством око отклањања тешкоћа које би могле да искрсну приликом припреме нацрта рејона за шабачку тврђаву. Не могавши да сакрије чуђење и незадовољство, председник

³⁹ Исто, 282.

⁴⁰ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, II, 293.

⁴¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *н. д.*, 184–185.

⁴² АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 15, No 26, Ботмилио Друен де Лиису, Београд, 11. јуна 1863.

владе им је рекао да је овај захтев, који ће сигурно бити поновљен у погледу Смедерева и Фетислама, такав да ће довести у питање све што је предвиђено споразумом и да Србија на то никад неће пристати. Комесари су одговорили да се захтев Порте заснива на Протоколу Конференције у Канлици, којим је то право јасно признато по питању Београдске тврђаве, па се оно самим тим *подразумева* и у погледу остале три тврђаве које је Турска сачувала на територији Кнежевине. На Гарашанинову примедбу да рејон не може бити одређен јер шабачка тврђава не постоји, Али-бег је изјавио да је он у Цариград већ послао план о њеној обнови.⁴³ Пошто је тај корак представљао отворено кршење одредби Протокола, председник владе је рекао да ће се, ако Порта буде инсистирала, обратити гарантним силама.

Суочен с нелојалним поступком сизерена, Гарашанин је преко Ристића одмах затражио Мутјеово мишљење о Малом Зворнику. Под притиском због присуства муслимана у земљи, наводећи да већ осам месеци добија од Порте само нејасне одговоре по овом питању и бојећи се да ће оно изазвати немире, Правитељство је одлучило да га изнесе пред гарантне силе. Српска влада тада још увек није била начисто да ли је боље да се сваком од представника у Цариграду обрати званичном нотом или да их обавести незванично, тражећи од њих пријатељско посредовање у корист интереса Кнежевине. Гарашанин је дао налог Ристићу да делује према саветима француског амбасадора.⁴⁴

Српски посланик је предао Мутјеу саопштење којим је Правитељство желело да скрене пажњу представницима великих сила на Портино тумачење одредби Протокола Конференције у Канлици у

⁴³ О стратешком значају Шабачког града може се рећи неколико речи на основу извештаја из овог периода рађеног за потребе српске владе. Од четири тврђаве (Београд, Смедерево, Кладово и Шабац), само је Београдски град, донекле, заслужио овај назив. Остала три „...спадају у антику фортификације и припадлеже историји ритерства, особито што се Шапца и Смедерева тиче, који нису ништа друго, него старински кастели, без икакве офанзивне, а слабе дефанзивне снаге, а уз то занемарени и порушени, на којима се не види ни траг новије фортификационе науке. Кладово нешто је мало бољег строја и наоружања од Шабачког и Смедеревског града ових карикатура, које се не могу у вредности ни са самим полским шанчевима упоредити, и који вређају појмове терминологије војничке, носећи назив тврдиња”. Осим тога, Шабац, као и Кладово, лежи ван сваких стратегијских линија, слабо је наоружан, па чак ни за пловидбу није представљао неку препреку (*Шабац у прошлости*, I–III (Шабац: Историјски архив, 1970–1980); II, 224). Турци из Шапца прешли су у Београд већ почетком септембра 1862, али су тек 13. и 14. новембра претерали стоку у Зворнички санџак, с намером да се сви, укупно 568 кућа, населе у Босни. И овде је неколико остало да сачека Комисију, а доста их се, после гласина да ће то остати турско, задржало у Малом Зворнику (Ž. Đorđević, *н. д.*, 273).

⁴⁴ AMAE, Turquie 359, No 113, Мутје Друен де Лиису, Терапија, 17. јуна 1863.

погледу Малог Зворника и Сакара. Француски амбасадор је сазнао од Али-паше да Турци сматрају Мали Зворник стратешком тачком, која никако не сме бити напуштена. Министар спољних послова је додао да захтев турског комесара у погледу рејона шабачке тврђаве није озбиљно постављен, већ је Порта само желела да неприхватљивим потраживањем одговори на ништа мање неприхватљив захтев српске владе по питању Малог Зворника.⁴⁵

Убрзо затим, због неизмењеног става Турске, Правитељство је одлучило да се на званичан начин обрати великим силама. Позивајући се на хатишерифе и одредбе Протокола Конференције у Канлици, влада у Београду тражила је исељење Турака настањених у Србији ван градова. Она је указала на Портино одуговлачење с одговором по питању Малог Зворника и њено кршење званично признатог права Србије из стратешких разлога.⁴⁶

Највећу подршку Правитељство је очекивало од Француске. Ристић се надао да ће Мутје одлучно заступати интересе Србије, осим у случају да добије другачији налог.⁴⁷ Међутим, влада у Паризу је била заокупљена дешавањима у Пољској, а спору између Кнежевине и Турске није придавала нарочит значај. Друен де Лиис је сматрао да Француска тренутно не треба да се бави питањем рејона шабачке тврђаве пошто га Турска није званично поставила. Исто мишљење имао је и у погледу Малог Зворника и Кастела, јер је Гарашанин недавно изјавио Ботмилију да Правитељство нема намеру да покреће ова питања пре него што буду решена она која су већ предмет преговора.⁴⁸ Изгледа да Мутје ово није ни саопштио Ристићу. У разговору са српским послаником амбасадор је наводно неизјашњавање царске владе правдао заузетошћу другим проблемима.⁴⁹

Влада у Тиљеријама је до избијања пољског устанка често претила Турској својим утицајем на Србију и Црну Гору, а Порта је, верујући у конзервативна осећања Петрограда, више зазирала од француског него од руског уплива у двама балканским кнежевинама. Међутим, након захлађења у односима Петрограда и Париза, Турска је одмах дала реч Француској да ће у случају рата две силе бити на њеној страни. С обзиром на то да се више бојала Француске, Порта је била спремна да јој више и попусти. С друге стране и Па-

⁴⁵ Исто, No 119, Мутје Друен де Лиису, Терапија, 1. јула 1863.

⁴⁶ Ј. Ристић, *н. д.*, 294–295.

⁴⁷ Љ. Алексић, *н. д.*, 90.

⁴⁸ АМАЕ, *Turquie* 359, No 53, Друен де Лиис Мутјеу, Париз, 3. јула 1863.

⁴⁹ Љ. Алексић, *н. д.*, 90.

риз и Петроград су се трудили да јој докажу да имају велики утицај на догађаје у Турској.

После избијања устанка у Пољској француска дипломатија је заузела према Србији пасиван став: она није ометала планове Кнежевине, али јој није ни помагала да их спроведе. Од тада се влада у Тиљеријама определила за пружање подршке Румунији. Мутје је сматрао да би помагање и Србије и Румуније било нетактично, јер би то пробудило сумње и подозрење Порте. Свакако да заједничко романско порекло Француза и Румуна овде није било без значаја, али је пресудна била близина румунске територије Русији. Румунија је била погодно тле за револуционарна дејства и непријатељске операције против ове силе, што је био и главни разлог због ког је Наполеон показивао толику наклоност према кнезу Кузи. „Управо, од пољског устанка и почиње права интимност француско-румунска”. С друге стране, уверење француске дипломатије да Михаило има подршку владе у Петрограду у највећој мери је утицало на њен став према Кнежевини. Пољски устанак показао се као кључан догађај за развој француско-руских, а самим тим и француско-српских односа. Надаље, кнез више неће уживати наклоност званичног Париза и неће моћи да рачуна на његову подршку. Ово је било од суштинског значаја за Србију и њене планове, јер је Француска имала највећи престиж међу европским силама и одлучујући утицај у Цариграду.⁵⁰

У складу с овим пасивним ставом владе у Тиљеријама било је и Мутјеово држање. И поред свег разумевања за захтеве Правитељства у погледу Малог Зворника, амбасадор није предузео ништа конкретно. Он је и даље подржавао само оно што се односило на спровођење одредби Протокола Конференције у Канлици.⁵¹ Питање Малог Зворника није било обухваћено Протоколом, па самим тим ни залагање амбасадора у погледу испуњења српског захтева није било неопходно. Сам Мутје је тумачио да се право Србије на поседовање овог села заснива више на одредбама хатишерифа него Протокола. Због несугласица Француске и Русије у погледу пољског питања било је немогуће дотадашње споразумно иступање представника двеју сила у корист Кнежевине. То је умногоме допринело смањењу притиска на Порту, коју су одлучно подржавале Аустрија и Велика Британија.⁵² Правитељству је могло да послужи само за утеху Ристићево уверење да би у случају отварања преговора о Ма-

⁵⁰ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, II, 351–356.

⁵¹ Љ. Алексић, *н. д.*, 90.

⁵² Г. Јакшић, В. Вучковић, *н. д.*, 186.

лом Зворнику Мутје пружио потпору српском захтеву.⁵³ Било је јасно да ће он остати уздржан све док не добије изричит налог владе у Тиљеријама.

Несигурно у подршку званичног Париза, Правитељство је одлучило да питање Малог Зворника до даљег остави по страни. Потпора руског, пруског и италијанског посланика није гарантовала успех у евентуалним преговорима, па је Кнежевина одустала од његовог изношења пред неку од наредних конференција гарантних сила. У складу с општом француском политиком на Истоку и са својим иступањем у Канлици, Мутје не би радио против интереса Србије, али би поремећени француско-руски односи свакако утицали да његова улога не буде претерано активна. Спор између двеју сила због манастирских имања у Румунији и чињеница да кнез Куза пружа уточиште пољским избеглицама додатно су компликовали ситуацију.⁵⁴ Стога није било много изгледа за споразумно иступање ру-

⁵³ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, II, 297–298.

⁵⁴ Скупштина Влашке и Молдавије изгласала је 13. децембра 1863. одузимање имања свих манастира, како румунских, тако и оних чије су приходе убирали цариградска патријаршија и грчка црква, као и манастири на Светој Гори. Русија је поново покренула традиционалну политику заштите интереса ових манастира и грчког свештенства, уживалаца добара која су чинила 25% територије земље. Узимајући као изговор овај план, којим је према њеном мишљењу нанет ударац праву власништва, као и традицијама читаве православне цркве, руска дипломатија је покушавала да на сваки начин спречи ову „пљачку“. Цар, заштитник православља, и целокупно јавно мњење у Русији били су раздражени мерама кнеза Кузе. Руски генерални конзул у Букурешту барон Офенберг званично је протествовао код румунске владе против „напада на веру“. „Сматрамо да је Источна црква жртва најподлије пљачке“, написао је том приликом Горчаков, док је панславистички лист *La Gazette de Moscou* оптуживао Кузу као прогонитеља православља. Француска штампа је, међутим, подсетила да је, када су интереси русификације освојених области то захтевали, Петроград приступио сличној секуларизацији: одузимањем имања великих молдавских манастира у Бесарабији и добара католичке цркве у Пољској. Осим Русије и Турске, друге гарантне силе нису придавале такву важност секуларизацији. Штавише, Француска је прећутно подржала Кузу одбацујући руски предлог да се у Цариграду сазове састанак амбасадора опуномоћених да расправљају о оправданости мера владе у Букурешту. Руски и аустријски амбасадори у Цариграду Новиков и Прокеш предложили су 10. јануара 1864. тајно Порти да заједно с трупама ове две силе приступи окупацији Румуније. Руска иницијатива остала је без резултата у Бечу, упркос уверењима Горчакова да би афера с манастирима представљала „пробни камен за поправљање руско-аустријских односа“. Вицеканцелар је покушао да објасни Аустрији да су Кузини декрети део широког плана Наполеона III, који има за циљ да обезбеди независност балканским народима. Русију је још више погађало што су у Букурешту и Јашију збринуте бројне избеглице из Пољске. Она је у више наврата оптуживала владу кнеза Кузе да олакшава преношење оружја у Пољску. Горчаков је препоручио амбасадорима у Берлину, Лондону, Бечу и Цариграду да раде код тамошњих влада на образовању дипломатске коалиције у циљу гашења револуционарног упоришта у Румуни-

ског и француског амбасадора у погледу Малог Зворника.⁵⁵ Ипак, требало је да Србија избегне конференцију пре свега због тога што би Порта на њој покренула осетљиво питање о ограничењу бројне снаге народне војске.⁵⁶ Прекидање војних припрема није било упутно у време када су са разних страна стизали извештаји о концентрацији турских трупа у суседним областима и када су из Цариграда упућиване тешке оптужбе против Кнежевине. Вежбање и наоружавање је настављено по цену великих напора и трошкова. Почетком 1863. године набављене су машине алатљике за изолучивање топовских и пушчаних цеви, јер је највећи део руских пушака, недавно пренесених преко Румуније, био са глатким цевима.⁵⁷

Из свих ових разлога у решавању питања Малог Зворника није било помака у наредне три године. Због Мутјеовог држања према овом проблему, Јован Ристић је заузео резервисан став према француском посланству у Цариграду. Незванично, француска амбасада је на такво расположење српског посланика скренула пажњу влади у Београду. Са своје стране, Мутје је своје незалагање по српском питању образлагао ставом да ће Правитељство имати много више успеха ако о својим захтевима буде преговарало директно с Портом. Француски амбасадор је стога указивао да његово држање не треба тумачити захлађењем односа званичног Париза према Београду.⁵⁸ Било је, међутим, сасвим јасно Мутјеово одбијање да се заузме по српском питању. О томе сведочи и следећа изјава амбасадора упућена Ристићу: „...да су Срби опори, да Али-паши крв у лице удари кад му се о србским стварима говори, па да он пере руке од такви послова, предпостављајући бавити се стварима румунским, које су сасвим другог рода и кнезом Кузом, који је гибкији.” О овој Мутјеовој изјави била је званично обавештена и француска влада, и то након примедбе Друена де Лииса упућене руском амбасадору у

ји, а нарочито стварања „моралне препреке” влади Наполеона III. Он је сматрао званични Париз одговорним за „низ непрекидних покушаја да свуда изазове неред” и оптужио га да пружа моралну и политичку помоћ Кузи. Горчаков је дао налог руском амбасадору у Паризу да покуша да издејствује заустављање слања поште ка Јашију које обезбеђује Француска царска транспортна служба (*les Messageries impériales françaises*), одговорна, по мишљењу Петрограда, „за уношење свега што је лоше”. Под тим се подразумевало не само ширење производа са Запада већ и растурање француских књига и новина (*Mihai Dimitri Sturdza, „La Russie et la désunion des Principautés roumaines 1864-1866”, Cahiers du monde russe et soviétique, vol. 12-3, 1971, 247-285*).

⁵⁵ Љ. Алексић, н. д., 91.

⁵⁶ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, II, 298.

⁵⁷ Г. Јакшић, В. Вучковић, н. д., 188.

⁵⁸ Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Хартије Јована Ристића, XI/8, 11/303, Јован Ристић Илији Гарашанину, Цариград, април 1866.

Паризу Андреју Будбергу да му приликом њихових сусрета више не помиње српско и црногорско питање. Руски посланик у Цариграду Николај Игњатијев потврдио је тада Будбергу „како Мутје пере руке од српских послова“. Без сумње, Мутјеово држање осликавало је став француске владе. После разилажења с Русијом, она више није имала интереса да подржава српске захтеве. Примедба Друена де Лииса стога је упућена Будбергу само ради „испитивања терена“, личног информисања и дипломатске учтивости којом је требало уверити бившег савезника да Француска и даље показује одређено интересовање за питање по коме је раније ишла укорак с Русијом. Приликом сваког сусрета с Ристићем Мутје је, по обичају, разменио с њим мишљења о проблемима у српско-турским односима, задовољан кад год капућехаја не би износио захтеве о уступању градова и Малог Зворника. Своје интересовање за Кнежевину свео је „на по неку баналну фразу”.⁵⁹

Након руско-турских преговора вођених у зиму и пролеће 1866. године и завршених без резултата, питање Малог Зворника и Кастела пред Порту је у лето те године изнео посланик Јован Ристић. Али-паша је у јулу најпре одбио српски захтев, али је већ у августу, по избијању Критског устанка, самоиницијативно покренуо решавање проблема. Уплашена да ће по њу у најнеповољнијем тренутку Правитељство ставити на дневни ред питање напуштања градова у Кнежевини, турска влада је ставила у изглед Србији уступање Малог Зворника.⁶⁰ Непосредне преговоре водио је Ристић, који је у септембру уручио Порти званичну ноту Правитељства о малозворничком питању. Преговори нису наишли ни на какво интересовање у француском посланству. Именован за министра спољних послова, маркиз Лионел Мутје се спремао за пут у Париз и више није водио послове. Отправник послова Бонијер је био врло уздржан, обећаваши само да ће пружити подршку постизању решења у случају неуспеха непосредних преговора Кнежевине и Порте. У разговору с Ристићем он је изнео мишљење да то питање треба да буде решено српско-турским дијалогом. С обзиром на то да је у последње време француска влада често посредовала у вези с променом на престолу у Румунији и устанком на Криту, било је непримерено да упућује нове захтеве Порти. Бонијер је изразио задовољство због чињенице да ће интервенција великих сила бити захтевана само у

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ Ј. Ристић, *н. д.*, II, 439-441.

случају неуспеха непосредних преговора и што Правитељство од њега не тражи да се заложи по овом питању.⁶¹

Након добијене информације да ће Правитељство поново захтевати од Порте уступање Малог Зворника, Сакара и Кастела, Мутје је средином октобра 1866. године, тада већ као министар спољних послова, затражио од конзула у Београду да га извести о српском кораку у Цариграду.⁶² Почетком новембра, када је влада у Београду покренула питање предаје градова, постојале су назнаке да ће Турска пристати на уступање Малог Зворника. Један пруски официр у служби Порте који је био послат на лице места, представио је стратешки положај овог малог утврђења у сасвим другачијем светлу и изјаснио се у корист његовог напуштања.⁶³ Међутим, питање о уступању тврђава потисло је у позадину она о Малом Зворнику и Сакру, која су тако постала један од најдуготрајнијих проблема српске дипломатије. Она су надаље била разматрана у оквиру питања о предаји градова. Кастел је срушен 1867. године, Мали Зворник и Сакар остали су у рукама Турске све до Берлинског конгреса 1878. године, док је Ада Кале исте године уступљен Аустроугарској. После потписивања Протокола Конференције у Канлици, Србија се дефинитивно ослободила турског становништва као компактне националне и конфесионалне заједнице, али је појединаца било и касније. Неки од београдских ерлија радије су ступали у низаме и остали на Калемегдану, с надом да ће се кад-тад, у униформи и под оружјем, привићи на живот на Дорћолу. Други су се задржали с допуштењем српских власти. Тумач у Министарству иностраних дела Тахирефендија био је одраније српски грађанин и чиновник, а у Београду су остали и хоџа и муџезин ради заштите и функционисања турских религиозних објеката. Они су 1868. године од српске владе добили и плате. Тврдња да број Турака који су се задржали у Београду није био мали може се покрепити чињеницом да је највећи број нових власника турских добара, продатих при исељењу 1862, такође био муслиманске вере. У Смедереву их је крајем 1863. године било још неколико, где су, као и раније, у Панчево и Ковин кријумчарили људе, робу и стоку без дозволе и санитетске контроле. До стварне расправе о снази српске народне војске и њеног ограничавања никада није дошло.⁶⁴

⁶¹ Љ. Алексић, *н. д.*, 92–93.

⁶² AMAE, Turquie-Belgrade 16, No 4, Мутје Ботмилију, Париз, 19. октобра 1866.

⁶³ Исто, Turquie 368, No 108, Бонијер Мутјеу, Пера, 14. новембра 1866.

⁶⁴ Ž. Đorđević, *н. д.*, 274–275, 279.

Осим у погледу одређивања опсега рејона Београдске тврђаве, влада у Паризу показала је минимално интересовање за спровођење одредби Протокола Конференције у Канлици. Ова констатација односи се на рад обе српско-турске цивилне комисије, у чију је надлежност спадало утврђивање накнаде штете од бомбардовања и исељење Турака из Србије. Поремећени односи с Русијом након избијања пољског устанка 1863. године, чиме је нарушено дотадашње заједничко иступање две силе по Источном питању, били су несумњиво главни разлог за такав однос Француске према Кнежевини. У прилог овом мишљењу могу послужити и околности у вези с мисијом поменутог Ернеста Бонијера. Након именовања за првог секретара амбасаде у Цариграду крајем априла 1863. године, он је допутовао у Београд по специјалном налогу Друена де Лииса. Ова мисија је умногоме допринела уверењу француског министра и јавности у Паризу да је кнез Михаило проруски оријентисан. Бонијер је имао задатак да испита да ли би се Србија, уз Турску, придружила коалицији коју је Наполеон III намеравао да окупи против Русије након заоштравања у односима с њом због устанка у Пољској. Том приликом Михаило је одговорио француском изасланику да Срби сматрају Турке својим највећим непријатељима и да због тога с њима никада не могу ратовати на истој страни. Након овог кнежевог одговора Бонијер је изјавио да би у тадашњим критичним околностима влада у Паризу желела да Србија задржи мир и „да уклони све узроке с пута који би давали повода страху Порте и Аустрије”. За овакву поруку су постојали сасвим јасни разлози. Наполеон је већ тада добио обећање од Турске да ће стати на његову страну у евентуалном рату с Русијом, а с Бечом су били у току преговори у вези са решавањем питања Пољске и Венеције и склапањем савеза против Петрограда. До рата између Француске и Русије није дошло, али је Србија због свог држања изгубила наклоност владе у Паризу. Чак ни сазнање да би Кнежевина у евентуалном рату две силе задржала неутралан став није ништа променило у том погледу. Завађена с Русијом, Француска више није имала интереса да пружа подршку Србији, чијег је кнеза сматрала штићеником Петрограда. Бонијерова мисија утицала је на промену политике званичног Париза према Кнежевини, која је била приметна већ од средине 1863. године.⁶⁵ Поред пољског устанка, француска дипломатија је била заузета око других

⁶⁵ Архив Србије, Фонд Илије Гарашанина (ИГ) 1410, Илија Гарашанин Јовану Ристићу, Београд, новембра 1863; Ј. Ристић, *н. д.*, II, 354–355; AMAE, Administration générale et personnel; Personnel, dossiers individuel de carrière, première série 1816-XIXe siècle, No 512, Bonnières de Wierre, Robert Ernest de.

крупних питања спољне политике: пруско-данског сукоба 1863–1864, пруско-аустријског сукоба 1866. и промене на престолу у Румунији исте године. Са становишта интереса Француске, као и осталих гарантних сила, српско питање је било проблем другог реда. Заузимањем у корист Кнежевине влада у Паризу довела би у питање споразум с великим дворovima Европе по питањима од знатно већег значаја.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Archives du Ministère des Affaires Etrangères – Paris (AMAE), подфондови Turquie u Turquie-Belgrade

Archives du Ministère des Affaires Etrangères – Paris (AMAE), подфонд Personnel, dossiers individuel de carrière première série 1816-XIXe siècle

Château de Vincennes, Service historique de la Défense, фонд Corps d'Etat-major, Extrait du registre du personnel (Feuille mobile)

Архив Србије, Фонд Илије Гарашанина (ИГ)

Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Хартије Јована Ристића

Објављени извори

Ристић, Јован. „После бомбардања Београда”, Отаџбина. Књижевност, наука, друштвени живот. Власник и уредник Владан Ђорђевић. Друга година, књига шеста, свеска 21, 22, 23 и 24, 1881, 1–38; 161–180; 321–342; 481–500.

Ристић, Јован. *Спољашњи одношаји Србије новијег времена, I–III. Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1887–1901.*

Литература

Алексић, Љиљана. *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858–1868).* Београд: Научно дело, 1957.

Ђорђевић, Живота. *Čukur-česma. Studija o odlasku Turaka iz Srbije.* Београд: Nolit 1983.

Јаковљевић, Ранко. „Ада Кале”, *Сајт Пројекат Растко*. Библиотека српске културе. www.rastko.rs.

Јакшић, Гргур, Вучковић, Војислав. *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез.* Београд: Историјски институт, 1963.

Леовац, Данко. *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*. Београд: Службени гласник, 2015.

Николић, Владимир, „Турска добра и становништво у Београду у време бомбардовања 1862. године”, *Годишњак града Београда*, књ. IX–X (1962–1963), 1963, 269–288.

Павловић, Леонтије. *Смедеревска тврђава 1815–1867. Односи Срба и Турака*. Смедерево: Народни музеј, 1967.

Палавестра, Предраг. *Јеврејски писци у српској књижевности*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1998.

Поповић, Богдан. *Дипломатска историја Србије*. Београд: Завод за уџбенике, 2010.

Sturdza, Mihai Dimitri. „*La Russie et la désunion des Principautés roumaines 1864-1866*”, *Cahiers du monde russe et soviétique*, vol. 12-3, 1971, 247-285.

Цуњак, Млађан. *Смедеревска тврђава. Новија истраживања*. Смедерево: Књижевни клуб Смедерево: Центар за коришћење Смедеревске тврђаве, 1998.

Dr. Uroš Tatić, Research Associate,

INSTITUTE OF HISTORY,

(BELGRADE)

FRANCE AND THE DIFFICULTIES DURING THE APPLICATION OF THE PROTOCOL OF KANLIDJA AGREEMENT CONFERENCE

(Summary)

Except in terms of defining Belgrade Fortress extent, the Paris Government showed minima linterest in the application of the regulations of the Protocole of Kanlidja Agreement from 8 September, 1862. This conclusion refers to the work of both Serbian-Turkish Civil Committees, the duties of which were to define the compensation for the damages made during the bombing of Belgrade and eviction of the Turks from Serbia. According to their interests, these questions were not important enough to engage the great powers, as well as to question the mutual agreement that was supposed to be made in much important problems, such as: Polish uprising in 1863, Prussian-Danish conflict in 1863-64, Prussian- Austrian conflict in 1866 and the change to the throne of Romania in the same year. It was clear to the powers that due to the settling of the situation in Serbia, as well as the way it was imposing these questions, the Principality had no intention to stop its relationship with the Port because of them. That was the most important thing for the powers. In any case, their interest was calculated to deprive Serbia of any reason for conflict. The disturbed relations of France and Russia after the Polish uprising in 1863, which damaged the preexisting joined action of the two forces on the Eastern Question, were undoubtedly the main reason for such relation of France to the Principality.

KEYWORDS: *Protocole of Kanlidja Conference, Joseph d'Andlau, France, Serbia.*